

ORTAÇAĞ'DA KAFKASYA HAVZASINDA KIPÇAKLAR

*Mehmet ÇOG**

ÖZ

Kıpçakların Kafkasya'daki varlıkları ilkçağlardan itibaren bilinmektedir. Ancak tarihe mal olmaları ve Kafkasya'daki siyasi yapılanmaları X. Yüzyıldan itibaren ayrıntılarıyla bilinmektedir. Karadeniz'in Kuzeyinden Mısır'a kadar geniş bir coğrafyada etkin olan Kıpçaklar, Kafkasya'da özellikle X. ve XIII. Yüzyıllar arasında, bölgedeki mevcut devletlerin siyasi yapılanmalarında ve milletlerin etnik yapısının şekillenmesindeki en önemli unsurların başında gelmektedir. Moğol baskısıyla Kafkasya'da artan Kıpçak nüfusu kısa zamanda bölgeye yayılarak bölgenin etnik yapısını Türkler lehine geliştirdiler. Altınordu ve Timur döneminde Kıpçakların büyük bir kısmı İslam dinini benimsemekle birlikte, bazı gruplar Ermeniler ve Gürcüler arasında Hristiyanlaşmışlardır.

Anahtar Sözcükler: Kıpçak, Kafkasya, Karadeniz.

THE KIPCHAKS IN THE CAUCASUS BASIN IN THE MIDDLE AGES

ABSTRACT

The Kipchaks in the Caucasus have been known since the early ages. However, from the tenth century on, their history and political structures have been well known. The Kipchaks spreading in a wide area from the North of Blacksea to Egypt, marked a leading role in political structuring of the existing states and shaping the ethnic structures of nations in the area between the centuries of X and XIII. Since they were crushed by the Mongols, increasing population of The Kipchaks in the Caucasus spreaded in a short time and contributed the region's ethnic structure in favor of Turks. While majority of The Kipchaks converted to Islam in the period of the Golden Horde and Timur, some groups christianized among the Armenians and Georgians.

Keywords: The Kipchaks, Caucasian, Blacksea.

* Doç.Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON. mcog67@mynet.com

Giriş

Kafkasya, tarihin ilk devirlerinden itibaren çeşitli etnik unsurların izlerini taşıyan coğrafyalardan biridir. İnsan yaşamına elverişli iklimi ve özellikle de yüksek dağları sığınma amaçlı olarak kullanılmış, her çağda güçlü devletlerin ve halkların ilgi odağı olmuştur. İslam coğrafyacılarının ifadesiyle Kafkasya, dünyanın dil ve etnik çeşitlilik bakımından en zengin bölgelerinden biridir. Bunun neticesi olarak bölgenin etnik ve sosyo-kültürel yapılanmasında Kafkasya'nın yerli kavimlerinin yanı sıra harici halkların da etkisi kaçınılmaz olmuştur. Bu bağlamda çeşitli Türk toplulukları İlkçağlardan itibaren Kafkasya'nın yapılanmasında temel unsurlardan biri haline gelmiştir.

Türk tarihinde diğer Türk toplulukları ile birlikte eski tarihlerden beri varlığını koruyan Kıpçaklar, Altaylardan Balkanlara, Rus bozkırlarından Kuzey Afrika'ya kadar olan geniş bir coğrafyada siyasi ve kültürel açıdan derin izler bırakmıştır. Ancak, bu kadar geniş coğrafyada etkin olmalarına rağmen kendilerine has bir devlet kuramamışlardır. Buna karşın adı geçen bölgelerde milletlerin şekillenmesinde, devletlerin ya kuruluşunda ya da gelişmesinde göz ardı edilemeyecek kadar ciddi bir katkıya sahip olmuşlardır.

Kıpçakların siyasi hareketlilikleriyle birlikte dikkate değer en önemli özellikleri, çeşitli milletlerin etnik ve kültürel yapılanmasındaki temel harçlardan biri olmalarıdır. Saka (Yakut), Uygur, Kazak, Özbek, Kırgız, Azeri, Kazan ve Kırım Tatarları, Oğuzlar gibi Türk boylarının yanı sıra, Türk olmayan Gürcü, Ermeni, Rus, Bulgar, Macar ve Taciklerin etnolojik gelişimlerinde mutlaka bir Kıpçak unsuru bulunmaktadır.¹ Türkistan'dan başlayan göç güzergâhlarında, deyim yerindeyse yerleşmedik yer bırakmayan Kıpçakların etki alanlarından biri de Kafkasya'dır. Başlangıçta Kuzey Kafkasya'daki devlet ve halklarla etkileşim içinde olmuşlar; ardından Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya uzanan geniş bir yelpazede siyasi ve kültürel yapılanmalarını devam ettirmişlerdir. Moğol istilasıyla birlikte Kafkasya'daki siyasi etkileri azalsa da varlıklarını bir şekilde devam ettirmeyi bilmişlerdir.

Tarihi kayıtlara göre, Kıpçakların çok değişik isimlerle adlandırıldıkları görülmektedir. Arapçada *Kıpçak* veya *Kıvçak*, Bizans kaynaklarında *Kuman*, Rusçada *Polovets*, Macarcada *Kun*, Almandada *Valwen*, Latin kaynaklarda ise *Pallidi* olarak zikredilmişlerdir.² Kelimenin Türkçe karşılığı, Batı kaynaklarında *sarışın* anlamına geldiğinden Ermeni kaynakları da bu anlama uygun

¹ Sercan Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Çev. Kürşad Yıldırım, İstanbul 2009, s. 10 vd.

² Anna Komnena, *The Alexiad*, VII/6, Edited and translated by Elizabeth A. Dawes.: Routledge, Kegan, Paul, London 1927. ([http://legacy.fordham.edu/halsall/basis/Anna Komnena/Alexiad.asp](http://legacy.fordham.edu/halsall/basis/Anna%20Komnena/Alexiad.asp)); Plinius, *Historia Naturalis*, VI/8, Edt. John Bostock and Henry T. Riley, London 1855; V. Minorsky, *Hudûd Al-Âlam*, Trans: V. Barthold, Oxford University Press, London 1937, s. 315-317.

şekilde *Kharteas* olarak kaydetmişlerdir.³ Bu bağlamda bilhassa Batılı toplumlar Kıpçakları *sarı saçlı* ve *mavi gözlü* olarak tasvir etmektedirler. Bu özellik sadece Batı Kıpçaklarına has olmayıp kısmen Doğu Kıpçaklarında da görülmektedir.⁴ Zira Bizanslıların Kıpçaklar için kullandığı *Kuman* kelimesi, Kaşgarlı Mahmut'un eserinde de *solgun*, *sarımtırak* olarak geçmektedir.⁵ Bu Türk boyunun niçin *sarışın* olarak tanımlandığı hususu ise henüz kesin bir şekilde açıklığa kavuşmamıştır. Zira tamamı sarışın olmasa da Kıpçaklar, sarı saçları ve mavi gözleriyle tanındılar. Kıpçakların sarışınlığı, kimilerine göre kullandıkları atlardan dolayı, bazılarına göre ise yaşadıkları coğrafyanın çöle yakın bozkır olmasından, ya da Sarı Uygurlarla bağlantılarından kaynaklanmaktadır.⁶

Kıpçakların varlıkları, miladi ilk bin yıl içinde bilinmektedir. Ancak XI. yüzyıldan itibaren dönemin yazılı geleneğe sahip güçlü devletleriyle olan ilişkilerinden dolayı Kıpçaklar hakkında detaylı bilgilere sahip durumdayız. Bununla birlikte tarihlerinin tam anlamıyla gün yüzüne çıktığı söylenemez. İlkçağda Kıpçak varlığına dair kayıtlara baktığımızda, Karadeniz'in kuzeyindeki Sabirlerin Kumanlarla bağlantılı olduğu ve Kıpçaklar Kafkaslarda birinci yüzyıldan itibaren varlıklarını devam ettirdikleri iddialar arasındadır.⁷ Gürcü kaynakları Kıpçakların Kafkaslardaki varlığını MÖ. IV. yüzyıla kadar götürmektedirler. İskender zamanında *Bunturki* ve *Kıpçak* adlı iki Türk Kavminin Kura nehri boylarında ikamet ettikleri kayıtlar arasında yer almaktadır.⁸ Yine İlkçağ yazarlarından Plinius, *Kamak* ve *Oran* adlı topluluklardan bahsetmektedir ki bunlar, Kıpçakların önemli iki boyunu temsil etmektedirler.⁹ Bunlara ilaveten Kuman-Kıpçak adı Uygur kitabelerinde de görülmektedir. Uygur Devleti'nin kurucularından Bilge Kağan mezar komplekslerinden biri olan Selenga Anıtı'nda Kıpçaklardan söz edilmektedir.¹⁰ Son örnekte de görüldüğü üzere Kıpçaklar, VIII. asırdan itibaren tarih sahnesinde belirmeye başlamışlardır.

Kumanların (Kıpçakların) Orta Asya'dan Batı'ya yönelmeleri, Kıtay Devleti'nin güçlenmesiyle birlikte meydana gelmiştir. 916 yılında Kuzey Çin'de varlığını hissettiren ve diğer Türk boylarının da yer değiştirmesine neden olan Kıtaylar, Kıpçakların da hızla batıya yönelmelerini sağladı. Yaklaşık bir asır içinde, XI. yüzyılın başlarından itibaren Kafkaslar ve

³ Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, Ankara 2011, s. 24; Melek Özyetkin, "Kıpçak Türkleri I", *Kırım Dergisi*, II/6, Ankara 1994, s. 16-18.

⁴ M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 541.

⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Dıvan-ı Lüğati't-Türk*, C: III, Çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 1992, s. 217.

⁶ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Çorum 2006, s. 321.

⁷ Bahattin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 2001, s. 227; Yakup Aygıl, *Hristiyan Türklerin Kısa Tarihi*, İstanbul 1995, s. 25.

⁸ Plinius, *Historia Naturalis*, VI/1; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, Çev. Hrant Andreasyan, Haz. Erdoğan Merçil, Ankara 2003, s. 16.

⁹ Fahreddin Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, TTK, Ankara 1992, s.32.

¹⁰ Ahincanov, s. 44.

Karadeniz'in kuzeyi Kıpçaklarla dolmaya başlamış; 1060'lardan itibaren ise Peçenekleri ve Uzları takip ederek Doğu Avrupa'ya kadar ilerlemişlerdir. Bu tarihlerden itibaren Kıpçak ismi her tarafta duyulur hale gelmiştir. Bu gelişmelerle birlikte Arap, Fars, Rus ve Bizans tarihçilerinin Kıpçaklardan daha sık bahsettiği görülmektedir. Hatta Arap kaynakları, Karadeniz'in kuzeyindeki Rus bozkırlarına artık Kıpçak bozkırı anlamındaki *Deşt-i Kıpçak* adını vermişlerdir.¹¹ Kıpçaklar, bu geniş alanlara yayılmalarına rağmen bağımsız bir devlet kuramamışlardır. Bunun sebepleri üzerinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre koyu göçebe olmaları yerleşik hayata geçmelerini engellemiş, bunun sonucu olarak da kalıcı bir teşkilat oluşturamamışlardır. Kimi yorumlara göre ise, göçebe hayatın otlak ve yağma imkânları ile ücretli askerlik gibi unsurlar kısa vadede daha kazançlı olduğundan bu hayat tarzından vazgeçmek istememeleri devlet kuramamalarının nedeni olarak gösterilmektedir.¹² Kıpçak tarihi araştırmaları yeterli seviyede olmadığından, bu problem de izaha muhtaç konulardan biri olarak ortada durmaktadır.

1-Gürcistan'da Kıpçaklar

Kıpçakların Kafkasya'ya yoğunlukla yönelmeleri, kendilerinin aksine oldukça teşkilatçı olan Türk boyu Selçuklularla bağlantılıdır. Selçuklular Kıpçakların Batıya göçleri öncesi İran ve çevresinde güçlü bir devlet kurarak, egemenliklerini kısa sürede Anadolu'dan Türkistan'a kadar yaydılar. Selçuklu sınırlarına yakın olan ve kısmen egemenlik altına alınan Gürcüler de aynı dönemde siyasi olarak toparlanma eğilimindeydiler. Bu ortamda Gürcülerin başında dirayetli bir kral olan David IV(1088-1125) bulunuyordu. David hem Selçuklu akınlarını engellemek hem de Gürcü topraklarını geri almak için Kıpçaklardan yararlanmanın arayışı içine girdi.

Bu yıllarda Don-Kuban bölgesindeki Kıpçaklar Ruslar tarafından mağlup edildi ve bir kısmı Kafkasya'ya doğru yöneldiler. Bunların başında Atrak adında bir başbuğ vardı. Kral David'in güzelliğiyle tanınan Atrak'ın kızıyla evlenmesiyle gelişen akrabalık ilişkileri Kıpçak-Gürcü münasebetlerinde yeni bir zemin hazırlamıştır. Zaten iki toplumun o anki politik durumu ve bölgedeki gelişmeler stratejik bir ittifakı zorunlu kılmaktaydı. Zira Gürcüler Selçuklu, Kıpçaklar da Rus tehdidi altındaydılar. Ruslar uzun yıllar egemenlikleri altında yaşadıkları Türklere karşı üstünlük kurarak güçlü bir devlet kurma yolunda sağlam adımlarla ilerlemekteydiler. Selçukluların ise, iç ve dış sorunlardan dolayı güçlü dönemleri geride kalmıştı. Kral David, söz konusu ortamı çok iyi değerlendirerek Atrak komutasındaki 40.000 Kıpçak askerini

¹¹ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, *Mesaliki'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar Devletü'l-Memaliki'l-ula*, (Nşr. Dorothea Krawulsky), Beyrut 1986, s. 120; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih*, XII, Beyrut, 1979-1982. s. 386; Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 73.

¹² Golden, *a.g.e.*, 48-51.

Gürcü topraklarında iskân ettirip (1118), bunlardan yaklaşık 5000 Kıpçak çocuğunu da merkeze alarak Hıristiyanlaştırıp muhafız alayında istihdam etmiştir.¹³ Bundan sonra Güney Kafkasya tarihinde hem Kıpçaklar hem de Gürcüler bakımından yeni bir sayfa açılmış, Kıpçaklar kendilerine geniş bir yaşam alanı açarken, Gürcüler de tarihlerindeki en güçlü dönemlerinden birini yaşamaya başlamışlardır.

Gürcüler bundan sonra hem devlet teşkilatını sağlamlaştırdılar hem de sınır ötesi akınlarda bulunacak kadar güçlendiler. Nitekim Şirvan, Ermenistan ve İran'a kadar sefer düzenleme imkânı buldular.¹⁴ Gürcü krallığının yükselişi Türkler sayesinde devam etti ve uzun yıllar İslam egemenliğinde kalan Tiflis, 1122 yılında Selçukluların elinden alınarak Gürcü devletinin başkenti yapıldı.¹⁵ Gürcülerin bu kadar rahat hareket etmelerinde ve ilerlemelerinde Selçuklu Devleti'nin batı sınırlarındaki önemli tarihi olaylar göz ardı edilemez. Söz konusu yıllarda Haçlı seferlerinin bütün hızıyla devam etmesi, Bâtını terörünün İslam dünyası ve Selçuklu Devleti'ni bunalıma sokması, Selçuklu beyleri arasında eksik olmayan iç çekişmeler Kral David'e büyük avantaj sağlamıştır.¹⁶ Kral David bu avantajı iyi kullanmasını bilmiş ve daha da ileri giderek Nahçıvan üzerinden İspir'e kadar ilerleme imkanını elde etmiştir. Bu akınlarda esnasında yapılan katliamlar Selçuklu dünyasında büyük üzüntülere neden olmuştur. David'in bu ilerleyişini durdurmak için Selçuklu devlet adamları yenilgi yüzü görmeyen Artuklu Beyi İl Gazi'yi görevlendirdiler. Ancak bu komutanın tedbirsiz davranışları sonucunda Selçuklu ordusu çoğunluğu Kıpçaklardan oluşan Gürcü ordusundan büyük darbe aldılar. Bu gelişmelerden sonra Gürcü kuvvetleri Azerbaycan topraklarına da akınlarda bulunmuşlardır.¹⁷ Kral David Azerbaycan'ı ve Kafkas geçitlerini tamamen almak niyetiyle birçok akında bulunsa da yine bölgedeki Müslüman Kıpçaklardan yardım alan beylerin direnciyle karşılaşınca hedefine ulaşamadı. Bu girişimin başarısızlığında, Kral David'in emrindeki Türklerle Gürcü komutanlar arasındaki ihtilafların da sebep olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸ Söz konusu çekişmelerin devleti zaafa uğratacak kadar ilerlemesi, Türklerin Gürcistan devletindeki siyasi ve demografik etkilerinin seviyesini açıkça ortaya koymaktadır.

Kıpçakların Gürcistan'a yerleştirilmeleri, sadece askeri açıdan değil farklı boyutları ile Gürcistan toplumunu da şekillendirmiştir. Her şeyden önce

¹³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 2003, s. 232.

¹⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 191.

¹⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, Çev. Hrant Andreasyan, TTK, Ankara 2000, s. 270; Brosset, *a.g.e.*, s. 324.

¹⁶ R. G. Suny, *The Making of Georgian Nation*, London 1989, s. 35; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 267.

¹⁷ Brosset, *a.g.e.*, s. 322.

¹⁸ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi Tarih*, C: X, Çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1989, s. 486.

Gürcü ordusu disiplinsiz bir orduydü ve Kral David'in gerçekleştirmek istediği atılımları yapacak yeteneğe sahip değildi. Selçuklular karşısında alınan başarısız sonuçlar Gürcü askerlerinde bezginlik yaratmış, Selçukluların yenilemeyeceği karamsarlığını pekiştirmişti. Bunun üzerine Kral David, Kıpçak asker ve ailelerine yazlık ve kışlık araziler tahsis etmiş ve bu politikayla hedeflerine ulaşacak güvenli bir ordu oluşturmuştu. Bunun yanı sıra sürekli sorun yaratan Eristavlar'a (Feodal Güçler) karşı alternatif bir güç meydana getirerek otoritesini de sağlamlaştırmış oldu.¹⁹

Gürcistan'ın demografik ve ekonomik canlanmasındaki Kıpçak tesiri, ülkenin kaderini etkileyen unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Selçuklu akınlarından kaçan Gürcüler dağlara sığınmış, bu durumun sonucu olarak tarım alanları işlenemez duruma gelmişti. Kıpçakların Gürcistan'a yerleşmesiyle birlikte Gürcü nüfus ovalara ve sınır bölgelerine yerleşince Gürcistan'da ekonomik istikrarın sağlanması yolunda ilerlemeler kaydedilmiştir.²⁰ Zira Gürcülerin Kıpçak Türklerini istihdamı, Kafkaslarda istikrarı da sağlamış, gündelik yaşamın normalleşmesine yol açmıştı. Çünkü söz konusu yıllara kadar kuzey Kafkasya'da Osetler, Çerkezler, Kıpçaklar birbirleriyle sürekli mücadele halindeydiler. Kral David'in uzlaştırıcı politikalarıyla bu halklar ortak bir hedefe yöneltilmiş, aralarında barış temin edilerek siyasi dengeler büyük ölçüde sağlanmıştır.²¹

1177'lerde Kral Giorgi döneminde, Gürcistan'da devlete karşı ayaklanmalarda ve asayişin sağlanmasında Kıpçaklar yine öncü bir rol üstlenmişlerdi. Bu kaos ortamının en önemli sorunu olan Orbelyan hanedanının isyanı, uzun mücadelelerden sonra Türklerin desteğiyle bastırılabilmiştir. Bu gelişmenin ardından Kral Giorgi, sürekli sorun yaratan hanedanlara karşı Gürcistan'a Kıpçak göçlerini artırarak yerini sağlamlaştırma politikasına devam etti. Bu hedef doğrultusunda *Yeni Kıpçaklar* adıyla bilinen 30 bine yakın Kıpçak ve Oset, Gürcistan'a getirilerek, devletin üst kademelerine, yeni gelen Kubasar ve Kutlu Arslan adındaki Türk idareciler yerleştirildi.²² Bu yıllarda iskân edilen Kıpçakların yer isimleri dönem kayıtlarında Akuran, Kökuran olarak geçmektedir ve bu isimler tamamen Türkçe kökenlidir.²³ Nitekim Türkiye'de Akören ya da benzeri biçimlerde pek çok köy ismi bulunmaktadır.

Kraliçe Tamara iktidarı da (1184-1213) Kıpçakların Kafkasya'da etkin olduğu önemli devirlerden biridir. Aynı zamanda bu yıllar Gürcü Devleti'nde feodal güçlerin merkeze karşı başkaldırdıkları yıllardır. Kıpçakların Gürcü Devleti içinde yer edinmesini kabullenemeyen feodal güçler, Türk ileri

¹⁹ W.E.D Allen, *A History of the Georgian People*, London 1971, s. 99.

²⁰ İbrahim Telliöglü, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009, s. 76;

²¹ Ahincanov, *a.g.e.*, s. 134.

²² Ahincanov, *a.g.e.*, s. 134.

²³ Bu isyanda adı geçen Orbelyan ailesinin Türk olduğuna dair rivayetler de söz konusudur. Bkz. Güli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Çev. Nanuli Kaçarava, Trabzon 2013, s. 144.

gelenlerini saf dışı etmenin yollarını aramaya başladılar. Bu bağlamda devleti bir takım yeniliklerle yapılandırmaya çalışan Kutlu Aslan görevden alındı. Ancak planlamasını yaptığı sistem, yine onu görevden alanlar tarafından uygulanmaya çalışıldı. Kıpçak lobisinin Kutlu Arslan'ın görevden alınmasına ve tutuklanmasına karşı sert tavır alması karşısında, Kraliçe Tamara geri adım attı ve tutuklama kararından vazgeçti. Alınan tedbirlere rağmen feodal beylerin güçlenmesi engellenememiş, bu da Gürcistan'da köylü sınıfın zayıflamasına neden olmuştur. Söz konusu gelişmeler devlete karşı bağlılık bilincini azaltmaya başlayınca Gürcü devleti de muhtemelen dengeleri korumak amacıyla Gürcüstan'a Başbuğ Sevinç komutasında büyük bir Kıpçak grubu daha getirdi. Yeni gelen Türk göçmenler yoğun şekilde Tiflis-Karaağaç arasını Türk nüfusla doldurmuşlardır.²⁴ Gürcistan'da yıllarca etkili olan Kıpçaklar, özellikle Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra milli kimliklerini kaybederek Gürcüler arasında asimile oldular. Bununla birlikte bu ülkedeki Kıpçak kökenlilerin izlerini bulmak çok zor değildir. Zira farklı renkte olmakla birlikte Gürcüler genelde siyah saçlı, ela gözlüdürler. Onların içinde sarışın, mavi gözlü ve açık tenli insanların olması, Kıpçak etkisini açıkça sergilemektedir.²⁵

2-Azerbaycan'da Kıpçaklar

Azerbaycan'da Türk boylarının varlığı ilkçağdan itibaren bilinmektedir. Ancak yoğun olarak görülmesi Hunlar, Hazarlar, Abbasiler ve Selçuklulardan itibaren başlamıştır. Güney Kafkasya'da Kıpçakların etki alanlarından biri de Azerbaycan'dır. Daha ziyade Selçuklu devrinde yerleşmeye başlayan Kıpçaklar Azerbaycan tarihinde siyasi yapılanmalarıyla iz bıraktılar. Selçuklu Devleti'nin güçlü dönemlerinde Kafkasya'nın büyük bölümü Türk hâkimiyetinde idi. Devlet dağıldıktan sonra hâkim olduğu topraklarda küçük devletler ortaya çıktığı gibi, hanedan üyelerinin yetiştirilmesi için kurulan bölgelerdeki Atabeylikler de bağımsız hareket etmeye başladılar. Böylece Selçuklu hanedanının devamı olarak Atabeylikler kuruldu. Bunların en güçlüleri, Musul ve Halep'te *Zengiler*; Azerbaycan'da *İldenizliler*; Şam'da *Böri'ler*; Erbil, Hakkâri, Harran civarında *Begteginliler*; Güney İran'da *Salguriler*'dir. Gittikçe kuvvetlenen Atabeyler zamanla "Melik" ve "Sultan" adlarını bile aldılar.²⁶

Azerbaycan'da kurulan İldenizliler Atabeyliği, Kıpçak bir hanedan tarafından kurulduğu için kadrolarında büyük oranda Kıpçak askeri istihdam edilmişti. İldenizlilerin kuruluş döneminde (1164-1174) Gürcülerle şiddetli savaşlar yapılmış; Kıpçak destekli Gürcü akınlarına yine Kıpçak destekli

²⁴ Allen, *a.g.e.*, s. 104; Brosset, *a.g.e.*, s. 388.

²⁵ D. M. Lang, *Gürcüler*, Neşr. N. Domaniç, İstanbul 1997, s. 18.

²⁶ C. E. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, Çev. Hande Canlı, İstanbul 2005, s. 257.

İldenizliler sayesinde karşılık verilmiştir.²⁷ İlerleyen yıllarda bölge hakimiyeti için Azerbaycan ve Gürcistan arasında istilalar ve iskânlar hiç eksik olmamıştır. Nitekim Moğol saldırısından kaçan binlerce Kıpçak kuvveti 1223 yılında Şirvan'a, Azerbaycan Atabeğler Devleti'ne sığınmak istedi. Kıpçaklar, arada birtakım sorunlar yaşamakla birlikte Gürcü saldırıları karşısında destek vermek kaydıyla Gence'ye yerleştirildi.²⁸ Böylece, daha önce gelen Oğuz ve Kıpçak göçleriyle Türkleşen Azerbaycan son iskânla iyice Türk nüfus baskın unsur olmuştur.²⁹ Bu kargaşa ortamında Gürcistan'dan Gence'ye kaçan meşhur ailelerden biri de Kaplanoğlu ailesidir. Bu aile ilerleyen yıllarda Azerbaycan'dan Tiflis'e geri dönmek zorunda kalmış ve uzun yıllar Gürcüler arasında Kaplanoğlu adıyla varlığını sürdürmüştür.³⁰

Azerbaycan ve kısmen Dağıstan'da Sasaniler'den itibaren varlığını sürdüren ve her devirde etkili olan güçlü hanedanlardan biri de *Şirvanşahlar*'dır. Gürcüler, Selçuklulardan sonra Kafkasya'da oluşan siyasi boşluğu doldurmak emeliyle Şirvanşahlara ait topraklara da müdahale etmek istediler. Nitekim Şirvanşahlar ve İldenizliler çekişmesine müdahale eden Gürcüler, Şirvanşahlar'dan bir grubun yardım isteğiyle, 1195 yılında Azerbaycan topraklarına girdiler.³¹ Bu savaşta Gürcü ordusunda çok sayıda Kıpçak askeri istihdam edildi. Gürcüler geri çekildikten sonra Kıpçak unsurdan bir kısmının Gence'den Kars çevresine kadar yerleştiği tahmin edilmektedir.³²

3-Ermeniler ve Kıpçaklar

Ermenilerle Kıpçakların siyasi ve kültürel münasebetleri çok eski tarihlere dayanmaktadır. Ermeniler içinde yaşayıp zamanla Hristiyanlığı benimseyen ve Ermeni kimliği altında eriyen Gregoryen Kıpçaklar bu bağlamda dikkat çekilmesi gereken konulardandır. Gregoryen mezhebi Ermenilerin Hristiyanlığı kabullerinde (III. yüzyıl) temel unsurlardan biridir. Gregoryanlığın ortaya çıktığı ve yayıldığı ortamda mezhebe girenler sadece Ermeni milletinden ibaret olmayıp, Ermenilerle bir arada yaşayan Fars, Türk, Grek ve Süryaniler de Gregoryan mezhebi içinde yer almışlardır.

Kıpçakların Kafkasya'ya gelmesinden yüzyıllar önce Ermeniler içinde Türk varlığı bilinmektedir. MÖ. IV. yüzyıla kadar İskit Türkleri bölgede etkin olan unsurlardan biriydi. Bu yüzyıldan itibaren Hunlar, Hazar çevresine görülmeye başladılar. Hunlarla birlikte değişik Türk unsurlar X. yüzyıldaki

²⁷ Ziya Bünyatov, *Azerbaycan Atabeğler Devleti*, Bakü 2007, s. 65; Rauf A. Hüseyinof, "Azerbaycan'daki Etnik Süreçlerin Tarihi Yönleri", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 556-558.

²⁸ Bünyatov, *a.g.e.*, s.131.

²⁹ Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000, s. 59; Miza Bala, "İl-deniz", *MEB İA*, C: V/2, 1997, s. 961-964.

³⁰ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 30.

³¹ Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, Bakü 2006, s.171.

³² Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 136.

yoğun göç hareketlerine kadar Kafkasya’da yerleştiler. Söz konusu Türk toplulukların bazıları yerleşik halk arasında zamanla milli özelliklerini kaybettiler. Özellikle Ermenilerin Hristiyanlaşması sürecinde bu durum daha da hızlandı. Her şeyden önce Bizans-Sasani savaşlarında (VII. yüzyıl) Kafkasya’yı ele geçirmeye çalışan iki devletin de temel politikalarından biri, dinî propaganda idi. Bizans’ın Hristiyanlığı yaymasına karşın Sasaniler Zerdüştlüğü yaymak için halka baskı yaptılar. Kitabî dinler nezdinde kâfir olarak görülen Türk toplulukların önemli bir kısmı kaçınılmaz olarak İslamiyet gelene kadar Hristiyanlığa girdiler. Zamanla Ermeniler içindeki farklı unsurlar mezhepleriyle anılır oldu ve Ermeni milli hegemonyasında eriyerek milli kimliklerini de kaybederek Ermeni olarak bilindiler. Örneğin Ermenilerin Ortaçağdaki en meşhur sülalelerinden olan Mamıkonyanların Türk kökenli olduğuna dair görüşler gittikçe kabul görmektedir. Ermeni kaynaklarında Mamıkonyan ailesi Çinli ya da Çinli olarak geçmektedir. Onlara bu adın verilmesi, Orta Asya’dan geldiklerini ifade etmelerinden kaynaklanmaktadır.³³

Kıpçaklardan bazı gruplar da aynı süreci yaşayan, yani Ermeniler içinde eriyen Türk topluluklarından biridir. Kıpçakların söz konusu asimile aşaması belli bir zaman diliminde olmayıp, ilkçağlardan XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.³⁴ Yukarıda bahsi geçen ve 1177 yılında Orbelyan hanedanı isyanı nedeniyle Gürcüstan’a getirilen Kıpçakların önemli bir kısmı Ortodox-Hristiyan olarak kaldılar. Bunlardan bir kısmı 1200 yılında fethedilen Ani-Şeddattlı emirliğindeki Gregoryan Ermeni mezhebine mensup oldular³⁵

Bununla birlikte Hristiyanlaşan ve Ermeniler içinde eriyen diğer bir Kıpçak topluluğu Kırım Kıpçaklarıdır. Bu Hristiyan Kıpçakların Kırım’a nasıl geldiği ve orada nasıl Hristiyan oldukları tartışmalıdır. Genel görüşe göre Selçuklu akınlarından kaçan Ermenilerin önemli bir kısmı Kilikya’ya yerleşirken, bir kısmı da Kırım’a yöneldi. Ardından gelen Moğol istilası bu göçleri biraz daha artırdı. Büyük ihtimalle bölgeye giden Ermeniler içinde bulunan Kıpçaklar iktisadi ve sosyal ilişkilerin gelişmesi sonucu olarak Ermenilerin dinini benimsediler. Bölgedeki ticari canlılık, iki toplum arasındaki ortak çıkarları artırmış, bu da kültürel kaynaşmayı beraberinde getirmiştir. Zamanla Kıpçak-Ermeni birlikteliğinden edebî alanda önemli

³³ V. Yüzyılda Mamıkonyan hanedanı lideri, Ermeni hükümdarına şöyle hitab etmektedir” *Biz sizin köleleriniz değiliz, sizinle yoldaşız ve sizden daha yüksekteyiz. Atalarımız Çinlilerin hükümdarı olmuşlar ve kardeş kavgasından dolayı oraları terk etmişiz...*”. Bkz: İsmail Mehmedov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, İstanbul 2009, s. 156-160.

³⁴ Erdoğan Altınkaynak, *Gregoryan Kıpçak Dil Yadıgârları*, İstanbul 2006, s. 11; Gökçe Yükselen Peler, “Gregoryen Kıpçakların Etnik kökenleri, Tarihi Gelişimleri ve Yok Oluşları”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler, II*, TTK, Ankara 2014, s. 158; Hülya Kasapoğlu Çengel, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Dil Araştırmaları*, C: X, Bahar 2012, s.17-81; Mahmut Niyazi Sezgin, “Gregoryen Türkler”, *Türk Yurdu*, Mart 2014, s. 53.

³⁵ Ahmet Gökbel, “Kıpçak Türklerinde Hristiyanlık”, *Dinler Tarihi Araştırmaları III*, Ankara 2002, s. 514.

eserler ortaya çıktı. Kırım'da Ermenilerle birlikte yaşayan Kıpçak Türkçesine ait *Töre Bitigi* (Kanun Kitabı) adlı eser Kıpçaklardan kalma nadir edebi ürünlerden biridir. Ermeni alfabesiyle yazılmış bu Türkçe eser, bir kanun kitabı olarak hazırlanmakla birlikte Kıpçak örf ve dil yapısına ait bilgiler içermesi bakımından büyük önem arz etmektedir.³⁶ XVI. yüzyıla kadar Kıpçaklar, Ermeniler arasında varlıklarını korudular, ancak bu yüzyılda dünya tarihini etkileyen gelişmeler Kıpçak ve Ermenilerin tarihini de değiştirdi. Coğrafi keşifler sonucu deniz yollarının ticarete daha etkin kullanılması, Kırım-Avrupa ticaret yolunun değerini kaybetmesine neden oldu. Geçimini ticaret yollarından sağlayan Gregoryan Kıpçaklar Batı'ya, Polonya'ya yönelmek zorunda kaldılar. Bunun neticesi olarak, sayıca az olan Kıpçaklar Ermeni ve Slav baskısı altında benliklerini kaybettiler.³⁷

Ermenilerle ilgisi olmasa da Kıpçak edebi ürünlerine değinmişken söz edilmesi gereken bir diğer edebi ürün *Codex Cumanicus* adlı eserdir. Ortaçağ Türk dil ürünlerinin en nadirlerinden olan eserin dini ya da ticari amaçla yazıldığı ileri sürülmektedir. Karadeniz'in Kuzeyinde yoğun olarak yaşayan Kıpçaklar arasında Hıristiyanlığı yaymak amacıyla yazıldığını savunanlar olduğu gibi, bölgenin ticari potansiyeli nedeniyle tüccarlara Kıpçak dilini öğretmek amacıyla yazıldığını söyleyenler de vardır. Eserin muhtevasına bakıldığında daha çok dini içerikli metinlerden oluşması, misyonerlik amaçlı hazırlandığı kabul edilse de, tüccarların da faydalandığı bilinmektedir. XIV. yüzyılda İtalyan ve Almanlar tarafından Latince-Kıpçakça-Farsça kelimeler ve kavramlardan derlenerek oluşturulan eser, haliyle hem tüccar hem de din adamlarının ilk başvurduğu kaynaklar arasında yer almıştır.³⁸ Türk Ermeni etkileşimi söz konusu olduğunda asırlarca birlikte yaşayan her iki toplumun birbirine kültürel anlamda bir şey katmaması beklenemez. Türkler, Ermenileri yukarıdaki örnekte olduğu gibi sadece dil anlamında etkilemediler. Türküler, düğün adetleri, günlük yaşam pratikleri gibi örneklerini çoğaltabileceğimiz kültürel etkileşim alanları olmuştur.³⁹

4-Kuzey Kafkasya'da Kıpçaklar

Don ve Volga nehirleri havzasında XI. yüzyıldan itibaren yerleşen Kıpçaklar, Moğol baskısıyla Kuzey Kafkasya'ya yayılmaya başlamışlardı. Bilindiği üzere Moğol istilasıyla birlikte Asya'da ve Orta Doğu'da siyasi

³⁶ Gül'nisa Aynakulova, "Ermeni Kıpçaklar mı, Gregoryan Kıpçaklar mı", *Milli Folklor*, S: 84, 2009, s. 114-126.

³⁷ Gökçe Yükselen Peler, "Gregoryan Kıpçakların Etnik Kökenleri ve Nihai Yok Oluşları," *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, TTK, Ankara 2014, s. 148-159.

³⁸ Saadet Çağatay, "Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılış Dolayısıyla" *DTCFD*, II/I, Ankara 1943, s. 763; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 163.

³⁹ Erman Arun, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Halk Edebiyatına Etkileri*, Çukurova Üniversitesi Türk Araştırmaları Merkezi, <http://turkoloji.cu.edu.tr>.

dengeler bozulmuş, istiladan kaçan halklar büyük göçlerle farklı coğrafyalarda yeni yurt arayışına girmişlerdir. Bunun sonucu olarak etnik ve dini gruplar arası yeni kaynaşmalar ortaya çıkmıştır. Kaçınılması zor sosyolojik bu süreçten etkilenen coğrafyalardan biri de Kafkasya'dır. İlkçağlardan itibaren etnik ve kültürel zenginliği ile bilinen bir coğrafya olan Kafkasya'ya, Moğol istilasından sonra yoğun olarak Kıpçak nüfusu akın etti. 1223 yılında Alan (Oset), Çerkez ve Lezgiler'den oluşan orduyu mağlup eden Moğollar, ardından Kıpçakları yendiler. Kıpçaklar Ruslarla ortak bir ordu oluşturup Moğollara direndilerse de yapılan Kalka Savaşı'nda yenilmekten kurtulamadılar.⁴⁰ Karaçay-Malkar halkının oluşmasında, bu dönemde meydana gelen göç hareketlerinin önemli etkisi olduğu tahmin edilmektedir.⁴¹

Kuzey Kafkasya'ya diğer bir göç dalgası da Altınorda Devleti döneminde gerçekleşti. Bilindiği üzere Altınorda, bünyesinde Kıpçak Türkleri ile kısa zamanda İslami kimliğe büründüğü bir devlettir. 1395 yılında Altınordu Devleti ile Timur Devleti arasında Terek Irmağı civarında yapılan savaşı Timur kazandı ve sonrasında Kıpçaklardan bir kısmı Kafkas dağlarına sığınmışlardır. Bölgedeki Kıpçak nüfusun yoğunlaşmasında bu göçlerin etkisi de büyüktür.⁴² Altınorda-Timur gerginliğinde Gürcülerle Kıpçaklar arasında sürekli sorun yaşanmıştı. Bu yüzden Gürcü destanlarındaki temalarda, bu yılların kötü karakterlerinden biri de Kıpçaklardır.⁴³ Karaçay-Malkar bölgesinde Kıpçaklara ait mezarlar, arkeolojik malzemeler üzerine yapılan çalışmalarda Kıpçak izleri bütün verileriyle ortaya konulmuştur.⁴⁴ Günümüzde de yaklaşık 200 bin Karaçay Türkünün yaşadığı tahmin edilmektedir.⁴⁵

Kuzey Kafkasya'da etnik ve dini çeşitliliğin yoğun olduğu coğrafyalardan biri de Dağıstan topraklarıdır. Bugün çok sayıda etnik unsurun bulunduğu Dağıstan'da, Çeçenler, Kumuklar, Nogaylar, Tabarasanlar, Avarlar, Laklar, Darginlar en yaygın olan halklardır. Dağıstan'daki önemli etnik gruplardan biri olan Kumukların hangi Türk boyuna mensup oldukları tartışmalı olmakla birlikte, Kıpçaklarla akrabalıkları kesindir. İleri sürülen görüşlere göre Kumuklar ya Kıpçaklardan gelmekte, ya da Oğuz-Kıpçak karışımından oluşan Türk topluluğu olarak bilinmektedir. Nitekim Kumukların yaşam tarzı ve dil özellikleri bugün büyük oranda Kıpçaklarınkine benzenmektedir.⁴⁶ Batı Göktürk Devleti'nin yıkılmasıyla oluşan siyasi birliklerden

⁴⁰ İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003, s. 19.

⁴¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, C: I, Ankara 1988, s. 282; V. Minorsky, *Hudüd Al-Âlam*, s. 317; Yakubovskiy, *Altınordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, s. 29-31;Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 2007, s. 81.

⁴² Adilhan Appa, "Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni", *Türkler*, C: II s. 572-590.

⁴³ Alasania, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁴ J.Klaproth, *Travels in The Caucasus and Georgia*, London 1814, s. 148-152; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986, s. 65; Tavkul, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁵ Mirza Bala, "Karaçay ve Balkarlar", *İA*, C: VI, İstanbul 1967, s. 217.

⁴⁶ Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961, s. 48; Gökbel, *a.g.e.*, s. 156.

biri de Kumuk Federasyonudur. Aral Gölü civarında IX. yüzyıldan itibaren Karluklarla birlikte bölgede siyasi güçlerini hissettirdiler ve X. yüzyılda bir dönem güçlü kaldılarsa da söz konusu yüzyılda yaşanan göç dalgaları ile birlikte önemli bir Kumuk topluluğu Güney Rusya bozkırlarına göç etti.⁴⁷ İşte bu aşamadan sonra özellikle Kıpçaklarla olan birlikteliklerinin daha da arttığı görülmektedir. İlerleyen süreçte Rus-Kıpçak mücadelesi, Gürcüler içindeki Kıpçak hareketleriyle birlikte, Moğol akınları esnasında Kuban nehri boyunca Dağıstan bölgesi de önemli Kıpçak-Kumuk göçüyle beslendi.⁴⁸ Bugün Azerbaycan'ın kuzeyindeki Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde çok sayıda Kumuk varlığı bilinmektedir. Babayurt, Kızılyurt, Buynak, Kayakent, Kaytak şehirlerinin çoğunluğu Kumuklardan oluşmaktadır. Bunlara ilaveten Derbent, Grozni, Bunyanak, İzebaş gibi şehirlerde de Kumuk yaşamaktadır.⁴⁹

5-Anadolu'da Kıpçaklar

Bugün Çoruh Nehri ve Çıldır Gölü vadisinde Kıpçak Türkçesine yakın bir konuşması olan Türklerin X-XV. yüzyıllarda bölgeye yerleştikleri bilinmektedir. Dil ve edebiyat incelemeleri sonuçları da Kars ve çevresindeki Türklerin büyük oranda Kıpçaklara yakınlığını desteklemektedir.⁵⁰ Kars bölgesinin önemli Türk topluluklarından Ahıska Türkleri, Selçuklu ve Gürcü Devletleri döneminde yerleşen Kıpçak Türkleriyle yakın akraba topluluklardandır. Moğol-İlhanlı devrinde Kıpçak Atabekleri Hükümeti adıyla uzun yıllar bölgede hüküm sürdüler. Osmanlı döneminde Rus saldırılarına karşı başarılı serhat vilayetlerimizden olan Ahıska'nın önemli kısmı, bugün Gürcistan sınırları içindedir. Günümüzde Ahıska Türklerinin kültürel hakları ve Gürcü Devleti ile olan ilişkileri de ortada duran sorun olarak devam etmektedir.⁵¹

Kafkasların dışında Anadolu'da da Kıpçak boylarının varlığı bilinmektedir. Bunların Anadolu'ya gelişleri Kafkaslar ve Balkanlar istikametinden gerçekleşmiştir. Gerek savaşlar, gerekse politik nedenlerle Bizans Devleti, Malazgirt Savaşı öncesi Anadolu'nun farklı bölgelerine Kıpçak ve Peçenek Türklerini yerleştirmişti. Örneğin Malazgirt Savaşı'nda da Kıpçak ve Peçeneklerin bulunduğu ve muhtemel taraf değiştirmelerine karşı Bizans'ın bunlara karşı önlem aldığı kayıtlarda geçmektedir.⁵² Balkan tarafından gelenler, Bizans

⁴⁷ Bolat Kumekov, "Kimekler", *Türkler*, C: II, s. 1356-1369.

⁴⁸ Kurat, *a.g.e.*, s. 99.

⁴⁹ Mirza Bala, "Kumuklar", *MEB İA*, C: VI, İstanbul 1967, s. 986.

⁵⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s. 376.

⁵¹ Fahrettin Kırzioğlu, "Ahıska Bölgesi ve Türklük", *Türk Kültürü*, VIII/87, Ankara 1970, s. 203-206; Yunus Zeyrek, "Ahıska Anayurttan Nasıl Koparıldı", *Bizim Ahıska*, C: VIII/25, Ankara 2012, s. 3-10.

⁵² G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 2006, s. 362; Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, İstanbul 1996, s. 45.

Devleti'nce genel olarak Ege Bölgesi ve Kastamonu civarına yerleştirilmişti.⁵³ Anadolu'daki bu Kıpçakların önemli kısmı Rum azınlık içinde asimile olurken, bir kısmı da Hristiyan kalmalarına rağmen milli benliklerini koruyarak varlıklarını yirminci yüzyıla kadar devam ettirdiler.

Karadeniz kıyıları Kıpçak yerleşimlerinin yoğun olduğu yerlerden biridir. Trabzon Rum Devleti'nin (1204-1461) kuruluşunda Kıpçakların tesiri, bu bağlamda üzerinde durulması gereken hususlardan biridir. Zira devletin kurulma aşamasında Gürcülerin başında olan Kraliçe Tamara ve ordusunun önemli katkıları olmuştur. Zaten Tamara ordusunun önemli bir kısmı Kıpçaklardan meydana gelmektedir. Haliyle bu yardımlaşma, ilerleyen yıllarda akrabalık ve siyasi ilişkilerde de gelişerek devam edecektir. Kraliyet hanedanı içinde Türk ismi ya da lakabı taşıyan çok sayıda kişinin bulunması bu durumu destekler mahiyettedir. İlk krallardan Jean'ın diğer adı Aksuh (Aksu), II. Aleksios'un oğlu Michel'in ikinci ismi Azahutlu (Atakutlu), kardeşi Georges'in ismi de Ahpugas (Akboğa) olarak bilinmektedir.⁵⁴ Hanedana ait isimlerin yanı sıra devlet idari kadrosunda da benzer unvanlara rastlamak da mümkündür. Söz konusu Kıpçakların çoğunluğu Osmanlı döneminde Müslüman olmuşlardır. Rize, Trabzon ve Ordu hattında Kıpçak Türklerinin varlığı tarihi ve kültürel çalışmalarla tespit edilmiştir. Artvin'den Orduya kadar olan kıyı şeridinde çok sayıda yer ve oymak isminin Kıpçak kökenli olduğu bilinmektedir. Örneğin Balaban, Komanolet, Barak, Kumandur, Sarallar, Konguroğlu, Bacan bunlardan bazılarıdır.⁵⁵ Özellikle Paflagonya Bölgesi'ndeki Kıpçak varlığının izleri Bendereği'den Samsun'a kadar olan bölgedeki Türk lehçelerinin incelenmesinden de açıkça anlaşılmaktadır.⁵⁶ Sonuç itibarıyla Bizans vasıtasıyla Trakya'dan, Gürcü etkisiyle Kafkasya'dan, Selçuklular döneminde de Azerbaycan üzerinden gelerek Anadolu'ya yerleşen Kıpçakların büyük bir yoğunluğu Karadeniz kıyı havzasında yerleşmiş, bölgenin Türkleşmesinde tarihi bir rol üstlenmişlerdir.⁵⁷

Kafkasya'da yaygın Türk halklarından birisi de *Karapapaklar*'dır. Kıpçak ve Hazar bakiyelerinden olan Karapapaklar Azerbaycan, Gürcistan, Kars, Erzurum, Ağrı ve Ermenistan'da dağınık halde yaşamaktadırlar. Kendi-

⁵³ Mehmet Eröz, *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara 1983, s. 26; Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 160.

⁵⁴ Elizabeth A. Zachariadu, "Trabzon'da Kuman Adları", Çev. Murat Keçiş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 18, Bahar 2015, s. 45-48.

⁵⁵ Geniş Bilgi için Bkz: İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004; Haşim Albayrak, *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus*, İstanbul 2003; Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Trabzon 2000; Heath Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşme Süreci*, İstanbul 1981.

⁵⁶ Dimitri Korobeinikov, "The Cumans in Paphlagonia", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 18, Bahar 2005, s. 29-44.

⁵⁷ Salim Cöhçe, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü", *Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 19 Mayıs Üniv. Eğitim Fakültesi, Samsun 1988, s. 477-484.

lerinin Karapapak adıyla anılması, Safevi Devleti döneminden kalma dini bir adlandırmadır. Bilindiği üzere Safeviler, Aleviliğin ateşli bir taraftarı ve propagandacısı olarak başlarına kızıl kavuklar giyerlerdi. Karapapaklar ise Safevilerin zıddına sunniliklerini belli etmek için siyah kavuk giydiler. Bundan sonra da onlara Karakavuk ya da Karapapak denilmeye başlandı.⁵⁸ Bir başka görüşe göre ise kara kuzu derisinden papak/kalpapak giydikleri için Karapapak adı ile tanındılar. Karapapakların hayvancılıkla uğraşan ve genellikle yaylak ve kışlaklarda göçebe olarak yaşayan kesimine Terekeme adı verilmiştir.⁵⁹

Kafkas Kıpçaklarında Din

İslamiyet Türk halklarının genelinde olduğu gibi X. yüzyıldan itibaren Kıpçaklar arasında da yayılmaya başladı. Bu İslamlaşma süreci Kafkaslardaki diğer etnik gruplarla birlikte Kıpçaklar arasında da yaklaşık XVIII. yüzyıla kadar devam etti. Bazı gruplar daha erken İslam'a girerken bazılarının İslamlaşma sürecinin daha geç yıllara uzadığı görülmektedir. Kafkaslarda İslam'ın yayılışında öncelikle tasavvuf hareketlerinin etkisi çok olmuştur. Arapların bölgeden çekilmesinden sonra Kafkasya'ya hâkim olan her İslam devleti imkânları nispetinde tebliğ faaliyetlerini sürdürmeye çalıştılar. Araplardan sonra Selçuklularla devam eden İslamlaşma faaliyetleri Altınorda Devleti döneminde Berke Han'ın özel gayretleri sonucu büyük kitlelere ulaşmıştır. XIV. yüzyılda Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'a göç eden Nogayların, Kıpçak ve Kumukların İslam'ı benimsemelerine büyük katkıları oldu. Yine aynı yüzyılda Timur'un, Kafkasya'nın İslamlaşması için ayrı bir politika izlediği bilinmektedir. Bilhassa Dağıstan'da İslam'ın iyice yerleşmesi Timur seferlerinde gerçekleşti.⁶⁰ Kafkaslarda Selçuklu, Altınorda ve Timur'la yayılan İslamiyet, Osmanlıyla birlikte en ileri safhaya ulaştı.⁶¹ Kafkasya'daki Kıpçakların çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte, Gürcistan ve Ermenistan içinde kalan Kıpçakların bir kısmı Hıristiyan kaldılar.⁶² Kıpçakların çoğunluğu sunni mezhebine mensup olmakla birlikte İran coğrafyasına yakın bölgelerde Şîi Kıpçaklar da bulunmaktadır.

⁵⁸ Ahmet Caferoğlu, *Kafkasya Türkleri*, TDEK, Ankara 1976, s. 121.

⁵⁹ Ali Kafkasyalı, "Karapapak Türkleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 2012, s. 269-304.

⁶⁰ Ünver Günay-Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul 2007, s. 362.

⁶¹ Shirin Akiner, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul 1995, s. 247; Mustafa Özsaray, *Çerkeslerin İslamlaşması*, İstanbul 2012, s. 245.

⁶² F. Kırzoğlu, *Osmanoğullarının Kafkas Ellerini Fethi*, Ankara 1976, s. 389.

Sonuç

Yoğun göçler nedeniyle tarih yazmaya fırsat bulamayan Türk toplulukları Kıpçak örneğinde olduğu gibi buldukları coğrafyalarda tarihin temel öznelinden biri olmuşlardır. Orta Asya'dan Batı'ya yönelmelerinden itibaren Kıpçaklar, Mısır'dan Rus bozkırlarına, Balkanlardan Aral Gölü'ne kadar geniş bir alanda derin tarihi izler bıraktılar. Daha ziyade Güney Rusya'da faaliyet göstererek bölgeye uzun yıllar kendi adlarını verdirdiler. Avrupa'da, Ortadoğu'da ve Kafkaslarda etkin olmalarına rağmen müstakil bir devlet kuramamışlardır. Ancak adı geçen topraklarda milletlerin oluşmasında, devletlerin siyasi ve iktisadi yapılanmasında hatırı sayılır izler bıraktılar. Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa'ya göç eden Kıpçaklar, bugünkü Ukrayna, Moldova, Rusya'nın ve Romanya'nın bir kısmını kaplayan çok geniş bir alanda varlıklarını devam ettirdiler. Kıpçakların bir kısmı Rusların, Macarların, Arapların arasında eriyip gitmişlerdir. Hatta Mısır'da kalan son Kıpçak azınlık da Mehmet Ali Paşa yönetimi tarafından yok edilmiştir. Polonya, Romanya, Ukrayna coğrafyasında pek çok Kıpçak, yerli halk arasında karışmış, doğu Avrupa'da azımsanamayacak oranda Kıpçak nüfus II. Dünya Savaşı'na kadar varlığını korumuştur. Kafkasya'da ise başta Gürcüler olmak Çerkezler, Karaçay-Balkar ve Ermeniler üzerinde etnik ve sosyolojik tesirler bıraktılar. Hristiyan olanlar Ermeni ve Gürcüler içinde büyük oranda milli benliklerini kaybettiler. Buna karşın Müslüman olanlar varlığını devam ettirdiler.

KAYNAKLAR

AHİNCANOV, Sercan, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Çev. Kürşad Yıldırım, İstanbul 2009.

AKİNER Shirin, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul 1995.

ALASANI, Guili, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Çev. Nanuli Kaçarava, Trabzon 2013.

ALBAYRAK, Haşim, *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus*, İstanbul 2001.

ALLEN W.E.D, *History of The Georgian People*, London 1971.

ALTINKAYNAK, Erdoğan, *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigârları*, İstanbul 2006.

ANNA KOMNENA, *The Alexiad*, VII/6, Edited and translated by Elizabeth A. Dawes.: Routledge, Kegan, Paul, London 1927.

APPA, Adilhan, "Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni", *Türkler*, C: II, Ankara 2002.

- ARTAMANOV, M. İ., *Hazar Tarihi*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004.
- AŞURBEYLİ, Sara, *Şirvanşahlar Devleti*, Bakü 2006.
- AYNAKULAOVA, Gülnisa, “Ermeni Kıpçaklar mı, Gregoryen Kıpçaklar mı”, *Milli Folklor*, S: 84, 2009.
- BALA, Mirza, “Karaçay ve Balkarlar”, *İA*, C: VI, İstanbul 1967.
- Mirza, “Kumuklar”, *MEB İA*, C: VI, İstanbul 1967.
- Mirza, “İl-Deniz”, *MEB İA*, C: V/2, İstanbul 1998.
- BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz*, Trabzon 2000.
- BOSWORTH, C. E., *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, Çev. Hande Canlı, İstanbul 2005.
- BROSSET, M. F., *Gürcistan Tarihi*, Çev. Hrant Andreasyan, Haz. Erdoğan Merçil, Ankara 2003.
- BÜNYATOV, Ziya, *Azerbaycan Atabeyler Devleti*, Bakü 2000.
- CAFEROĞLU Ahmet, *Kafkasya Türkleri*, TDEK, Ankara 1976.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, I, Ankara 1988.
- ÇAĞATAY, Saadet, “Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla” *DTCFD*, II/I, Ankara 1943.
- ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Dil Araştırmaları*, C: X, Bahar 2012.
- ÇÖHÇE, Salim, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar’ın Rolü”, *Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Samsun 1988.
- EL-ÖMERİ, Şihabeddin b. Fazlullah , *Mesalikü'l-Ebsar ft Memaliki'l-Emsar Devletü'l-Memaliki'l-ula*, (nşr. Dorothea Krawulsky), Beyrut 1986.
- EREL, Şerafettin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961.
- ERÖZ, Mehmet, *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara 1983.
- GOLDEN, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Çorum 2006.
- GÖKBEL, Ahmet, “Kıpçak Türklerinde Hristiyanlık”, *Dinler Tarihi Araştırmaları III*, Ankara 2002.
- GÖKBEL, Ahmet, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000.
- GÜNAY Ünver -Harun GÜNGÖR, *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul 2007.
- HÜSEYİNOF, Rauf A., “Azerbaycan’daki Etnik Süreçlerin Tarihi Yönleri”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1999.

İBNÜ'L-ESİR, *El-Kâmil Fi'Tarih*, C.X, çev: Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1989.

İBNÜ'L-ESİR, *El-Kamil fi't-Tarih*, XII, Beyrut, 1979-1982.

İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986.

KAFKASYALI Ali, "Karapapak Türkleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2012.

KAMALAOV, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003.

KARATAY, Osman, *Türklerin Kökeni*, Ankara 2011.

KAŞGARLI MAHMUT, *Divan-ı Lüğati't-Türk*, C. III, çev: Besim Atalay, TDK, Ankara 1992.

KIRZIOĞLU, Fahreddin, *Kıpçaklar*, TTK, Ankara 1992.

————— *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.

————— "Ahıska Bölgesi ve Türklük", *Türk Kültürü*, VIII/87, Ankara 1970.

————— *Osmanoğullarının Kafkas Ellerini Fethi*, Ankara 1976

KLAPROTH, J., *Travels in The Caucasus and Georgia*, London 1814.

KÖPRÜLÜ, Fuat, *Anadolu'da İslamiyet*, İstanbul 1996.

KOROBENIKOV, Dimitri, "The Cumans in Paphlagonia", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 18, Bahar 2005, s. 29-44.

KUMKO, Bolat, "Kimekler", *Türkler*, C. II. Ankara 2002.

KURAT, Akdes Nimet, *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.

LANG, D. M., *Gürcüler*, neşr. N. Domaniç, İstanbul 1997.

LOWRY Heath, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşme Süreci*, İstanbul 1981.

MEHMEDOV, İsmail, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, İstanbul 2009.

MİNORSKY V., *Hudûd Al-Âlam*, London 1937.

OSRTOGORSKY G., *Bizans Devleti Tarihi*, çev: Fikret Işıltan, Ankara 2006

ÖGEL, Bahattin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 2001.

ÖZSARAY, Mustafa, *Çerkeslerin İslamlaşması*, İstanbul 2012.

ÖZYETKİN, Melek, "Kıpçak Türkleri I", *Kırım Dergisi*, II/6, Ankara 1994.

PLİNİUS, *Historia Naturalis*, VI/I, ed. by John Bostock and Henry T. Riley, London 1855.

SEZGİN, Mahmut Niyazi, "Gregoryen Türkler", *Türk Yurdu*, Mart 2014.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 2007.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2008.

—————, *XI-XIII. Yüzyillarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 2003.

URFALI MATEOS, *Vekayi-nâme*, Çev. Hrant Andreasyan, TTK, Ankara 2000.

YAKUBOSKY, *Altınordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992.

ZACHARIADU, Elizabeth A. "Trabzon'da Kuman Adları", Çev. Murat Keçiş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 18, Bahar 2015, s. 45-48.

ZEYREK, Yunus, "Ahıska Anayurttan Nasıl Koparıldı", *Bizim Ahıska*, C: VIII/25, Ankara 2012.